

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
۱. تعریف مسأله.....	۱
۲. طرح سؤال‌های اصلی تحقیق.....	۱
۳. فرضیه‌های اصلی تحقیق.....	۱
۴. سوابق پژوهشی موضوع.....	۲
۵. بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق.....	۲

بخش اول: مفاهیم و کلیات

فصل اول: مفاهیم

۱-۱. خطاب در لغت.....	۵
۲-۱. واژه خطاب در قرآن.....	۵
۱-۲-۱. به معنای روبرو سخن گفتن.....	۵
۱-۲-۲. به معنای درخواست.....	۵
۱-۲-۳. به معنای جدال.....	۶
۳-۱. خطاب در اصطلاح.....	۶
۴-۱. خطابه و عناصر آن.....	۷
۱-۴-۱. شأن متکلم.....	۷
۱-۴-۲. پیام و منظور خداوند از خطاب.....	۷
۱-۴-۳. شأن مخاطب.....	۷
۵-۱. فضای سخن.....	۸
۶-۱. شرایط مخاطب و برخورد متکلم.....	۸

- ۱-۶-۱. روش زمینه سازی..... ۹
- ۱-۶-۲. تغییر لحن سخن با توجه به موقعیت ها ۱۰
- ۷-۱. مخاطب قرآن..... ۱۱
- ۸-۱. سبک خطاب..... ۱۲
- ۹-۱. عمومیت آیه‌های خطابی ۱۲
- تفاوت در دریافت خطاب عمومی قرآن..... ۱۴
- حل یک تعارض..... ۱۵
- ۱۰-۱. مراتب خطابات..... ۱۶
- ۱۱-۱. لحن خطاب..... ۱۸
- نمونه‌هایی از تنوع لحن آیات..... ۱۸
- ۱۲-۱. اسلوب خطاب..... ۱۹

فصل دوم: بررسی انواع خطاب

- ۱-۲. انواع خطاب در قرآن بر اساس مخاطبان..... ۲۴
- ۱-۱-۲. خطاب خداوند به انبیاء..... ۲۴
- ۱-۱-۱-۲. خطاب به حضرت آدم(ع)..... ۲۴
- ۲-۱-۱-۲. حضرت نوح (ع)..... ۲۵
- ۳-۱-۱-۲. حضرت ابراهیم(ع)..... ۲۵
- ۴-۱-۱-۲. حضرت موسی(ع)..... ۲۶
- ۵-۱-۱-۲. حضرت داوود(ع)..... ۲۶
- ۶-۱-۱-۲. حضرت زکریا(ع)..... ۲۶
- ۷-۱-۱-۲. خطاب به حضرت یحیی (ع)..... ۲۷
- ۸-۱-۱-۲. خطاب به حضرت عیسی (ع)..... ۲۷

- ۲۸..... ۲-۱-۱-۹. خطاب به پیامبر(ص)
- ۳۵..... ۲-۱-۱-۱۰. خطاب به همه انبیاء(ع)
- ۳۶..... ۲-۱-۲. خطاب خداوند به مؤمنان
- ۳۶..... ۲-۱-۳. خطاب به اهل کتاب
- ۳۶..... ۲-۱-۳-۱. یا بنی اسرائیل
- ۳۷..... ۲-۱-۳-۲. یا اهل کتاب
- ۳۸..... ۲-۱-۳-۳. قل یا اهل کتاب
- ۳۹..... ۲-۱-۴. خطاب به همه مردم
- ۳۹..... ۲-۱-۴-۱. یا بنی آدم
- ۳۹..... ۲-۱-۴-۲. یا ایها الناس
- ۴۰..... ۲-۱-۴-۳. یا معشر الجن والانس
- ۴۱..... ۲-۱-۵. خطاب به کافران
- ۴۲..... ۲-۱-۶. خطاب به ابلیس
- ۴۲..... ۲-۱-۷. خطاب به جن
- ۴۳..... ۲-۱-۸. خطاب به غیر جانداران
- ۴۳..... ۲-۱-۸-۱. خطاب به آسمان و زمین
- ۴۳..... ۲-۱-۸-۲. خطاب به آتش
- ۴۳..... ۲-۱-۸-۳. خطاب به کوهها
- ۴۴..... ۲-۲. خطابهای عتاب آمیز
- ۴۷..... ۲-۳. خطاب خداوند به زنان در قرآن
- ۴۹..... ۲-۴. وجوه مخاطبات در قرآن
- ۴۹..... ۲-۴-۱. از نظر عام و خاص بودن
- ۴۹..... ۲-۴-۱-۱. خطاب عام که مراد از آن عموم باشد

- ۴۹-۲-۴-۱. خطاب خاص که مراد از آن خاص است..... ۴۹
- ۴۹-۲-۴-۱. خطاب عامی که مراد از آن خاص است..... ۴۹
- ۵۰-۲-۴-۱. خطاب خاصی که مراد از آن عموم است..... ۵۰
- ۵۰-۲-۴-۱. خطاب عین که مراد غیر آن باشد..... ۵۰
- ۵۰-۲-۴-۱. خطاب عام که مخاطب معینی از آن مقصود نیست..... ۵۰
- ۵۰-۲-۴-۱. خطاب به شخص و عدول به غیر آن..... ۵۰
- ۵۱-۲-۴-۲. از نظر نوع منادا..... ۵۱
- ۵۱-۲-۴-۱. خطاب جنس: خطاب به اسم جنس..... ۵۱
- ۵۱-۲-۴-۲. خطاب نوع: خطاب به قوم و نژاد..... ۵۱
- ۵۱-۲-۴-۳. خطاب عین: خطاب به یک شخص معین با ذکر نام..... ۵۱
- ۵۲-۲-۴-۴. خطاب به انسان..... ۵۲
- ۵۲-۲-۴-۷. خطاب به جن..... ۵۲
- ۵۲-۲-۴-۸. خطاب به حیوان..... ۵۲
- ۵۲-۲-۴-۹. خطاب به جمادات..... ۵۲
- ۵۲-۲-۴-۳. از نظر لحن و محتوای گزاره‌ی همراه آن..... ۵۲
- ۵۲-۲-۴-۱. خطاب مدح و تکریم..... ۵۲
- ۵۳-۲-۴-۲. خطاب سرزنش و تحقیر..... ۵۳
- ۵۳-۲-۴-۴. خطاب تهکم..... ۵۳
- ۵۳-۲-۴-۵. خطاب تشویق و ترغیب..... ۵۳
- ۵۴-۲-۴-۶. خطاب تحنن و استعطاف..... ۵۴
- ۵۴-۲-۴-۷. خطاب تعجیز(اثبات عجز)..... ۵۴
- ۵۴-۲-۴-۸. خطاب تشریف..... ۵۴

- ۵۵..... ۲-۴-۴. از نظر تعداد مخاطبان.....
- ۵۵..... ۲-۴-۴-۱. خطاب به جمع با لفظ مفرد.....
- ۵۵..... ۲-۴-۴-۲. خطاب به مفرد با لفظ جمع.....
- ۵۵..... ۲-۴-۴-۳. خطاب به مفرد با لفظ مثنی.....
- ۵۵..... ۲-۴-۴-۴. خطاب به مثنی با لفظ مفرد.....
- ۵۷..... ۲-۴-۵. تغییر خطاب یا التفات.....
- ۵۷..... شروط التفات.....

بخش دوم: بررسی نقش خطابات در تبیین و تفسیر معارف دینی

فصل اول: مسایل اعتقادی

- ۶۲..... ۱-۱. توحید.....
- ۶۲..... ۱-۱-۱. خطاب به انبیاء.....
- ۶۲..... ۱-۱-۱-۱. دعوت به توحید از زبان نوح(ع).....
- ۶۳..... ۱-۱-۱-۲. خطاب به حضرت موسی(ع).....
- ۶۴..... ۱-۱-۱-۳. حضرت عیسی(ع).....
- ۶۵..... ۱-۱-۱-۴. خطاب به پیامبر(ص).....
- ۶۶..... ۱-۱-۲. خطاب با (یا ایها الناس).....
- ۶۷..... ۱-۱-۳. خطاب به مومنان.....
- ۶۷..... ۱-۳-۱-۱. تذکر به بی نیازی خداوند از آدمیان.....
- ۶۸..... ۱-۳-۱-۲. ایمان به خدا، رسول و کتابش.....
- ۶۹..... ۱-۳-۱-۳. اطاعت از خدا و رسول او و صاحبان امر(اولی الامر).....
- ۷۱..... ۱-۳-۱-۴. اجتناب از کفار در امور اعتقادی.....

- ۷۲ ..... ۴-۱-۱. خطاب به منافقان
- ۷۳ ..... ۵-۱-۱. خطاب به اهل کتاب
- ۷۳ ..... دعوت به ایمان به خداوند
- ۷۴ ..... ۶-۱-۱. خطاب به کافران
- ۷۴ ..... مفارقه بین مؤمنان و کافرین در اصل دین (توحید)
- ۷۵ ..... ۲-۱. نبوت
- ۷۵ ..... ۱-۲-۱. خطاب به انبیاء
- ۷۸ ..... ۲-۲-۱. خطاب به همه مردم
- ۷۸ ..... ۱-۲-۲-۱. دعوت به ایمان به پیامبر (ص)
- ۷۸ ..... ۲-۲-۲-۱. دعوت به ایمان به قرآن
- ۷۹ ..... ۳-۲-۱. خطاب به مومنین
- ۷۹ ..... تکریم و تجلیل پیامبر (ص)
- ۷۹ ..... ۴-۲-۱. خطاب به اهل کتاب
- ۷۹ ..... ۱-۴-۲-۱. دعوت به ایمان به پیامبر (ص)
- ۸۰ ..... ۲-۴-۲-۱. دعوت به ایمان به قرآن
- ۸۰ ..... ۳-۴-۲-۱. دعوت به عمل به کتب نازل شده
- ۸۱ ..... ۴-۴-۲-۱. نهی از التقاط آیات
- ۸۲ ..... ۵-۴-۲-۱. نهی از کفر و کتمان حق و جدال در باطل
- ۸۴ ..... ۳-۱. معاد
- ۸۴ ..... ۱-۳-۱. خطاب به انبیاء (ع)
- ۸۴ ..... ۱-۱-۳-۱. خطاب به حضرت داوود

- ۱-۳-۱-۲. خطاب به پیامبر(ص)..... ۸۴
- ۱-۳-۲. خطاب به همه مردم ۸۶
- ۱-۳-۲-۱. ذکر دلایلی جهت رفع شک و ریب در بعث و نشور..... ۸۶
- ۱-۳-۲-۲. دعوت به ایمان به روز قیامت..... ۸۶
- ۱-۳-۲-۳. تأکید بر قطعی بودن رجوع..... ۸۷
- ۱-۳-۲-۴. تحذیر از غرور و فریب شیطان..... ۸۷
- ۱-۳-۲-۵. تحذیر از بغی و سرکشی..... ۸۸
- ۱-۳-۳. خطاب به مومنان ۸۹
- الف: دلیل معاد، اقتضای حکمت الهی..... ۸۹
- ب: دعوت به توبه‌ی نصوص..... ۹۰
- ۱-۳-۴. خطاب به کافران ۹۱
- ۱-۳-۴-۱. تهدید کافرین..... ۹۱
- ۱-۳-۴-۲. سرزنش و ملامت کافرین..... ۹۱
- ۱-۴. امور ضروری دین..... ۹۲
- ۱-۴-۱. خطاب به مومنان..... ۹۲
- ۱-۴-۱-۱. تشویق به تقوا..... ۹۲
- ۱-۴-۱-۲. اجتناب از گفتار و کردار کفر آمیز..... ۹۳
- ۱-۴-۱-۳. تداوم یاد خدا و تسیح او..... ۹۳
- ۱-۴-۱-۴. بر حذر بودن از اشتغالات دنیوی..... ۹۴
- ۱-۴-۱-۵. دعوت به صبر و نماز..... ۹۴
- ۱-۴-۱-۶. صبر..... ۹۵
- ۱-۴-۲. منافقان ۹۶

- ۹۶..... ۱-۲-۴-۱. نهی از پیروی شیاطین.
- ۹۶..... ۲-۲-۴-۱. دعوت به توبه.
- ۹۷..... ۳-۲-۴-۱. بی احترامی ثمره کفر.
- ۹۷..... ۴-۲-۴-۱. نفاق، عامل حبط اعمال.
- ۹۸..... ۳-۴-۱. اهل کتاب.
- ۹۸..... ۱-۳-۴-۱. نهی از غلو و تبعیت هوای نفس.
- ۹۹..... ۲-۳-۴-۱. ادعاهای باطل اهل کتاب.
- ۱۰۰..... ۳-۳-۴-۱. نهی از کتمان حق.
- ۱۰۱..... ۴-۳-۴-۱. نهی از باز داشتنن از راه خدا و عدوان بر مسلمین.

فصل دوم: مسایل اخلاقی

- ۱۰۳..... ۱-۲-۱. اخلاق فردی
- ۱۰۳..... ۱-۱-۲. ۱-۱-۱. خطاب به پیامبر(ص)
- ۱۰۳..... ۱-۱-۲-۱. لزوم توکل بر خدا.
- ۱۰۴..... ۲-۱-۱-۲. تواضع پیامبر(ص).
- ۱۰۴..... ۳-۱-۱-۲. نهی از خود ستایی.
- ۱۰۵..... ۲-۱-۲. ۲-۱-۱. خطاب مومنان
- ۱۰۵..... ۱-۲-۱-۲. رعایت ادب و شخصیت اخلاقی.
- ۱۰۵..... ۱-۱-۲-۱. رعایت آداب ویژه پیامبر(ص).
- ۱۰۷..... ۲-۲-۱-۲. نهی از منت و آزار بر صدقات.
- ۱۰۷..... ۳-۲-۱-۲. عملگرا بودن.

- ۱۰۸.....۴-۲-۱-۲. پایبندی به تقوا.....
- ۱۰۸.....۳-۱-۲. خطاب به همه مردم.....
- ۱۰۸.....الف. پذیرش پند و موعظه.....
- ۱۰۹.....ب. زیبا گرایی.....
- ۱۱۰.....۲-۲. اخلاق اجتماعی.....
- ۱۱۰.....۱-۲-۲. خطاب به انبیاء.....
- ۱۱۰.....۱-۱-۲-۲. خطاب به حضرت آدم(ع).....
- ۱۱۰.....۲-۱-۲-۲. خطاب به پیامبر(ص).....
- ۱۱۲.....۲-۲-۲. خطاب به همه مردم.....
- ۱۱۲.....۳-۲-۲. خطاب به مؤمنان.....
- ۱۱۲.....۱-۳-۲-۲. عدم تجاوز به حریم خصوصی دیگران.....
- ۱۱۳.....۲-۳-۲-۲. جواب سلام.....
- ۱۱۴.....۳-۳-۲-۲. جا دادن به تازه وارد در مجلس.....
- ۱۱۴.....۴-۳-۲-۲. پرهیز از نجوای همراه با اثم و عدوان.....
- ۱۱۴.....۵-۳-۲-۲. عدم تجسس و سوء ظن و غیبت.....
- ۱۱۵.....۶-۳-۲. نفی استهزاء و عیب جویی و القاب بد.....

فصل سوم: احکام شرعی

- ۱۱۸..... ۱-۳ احکام عبادی
- ۱۱۸..... ۱-۳-۱ فردی
- ۱۱۸..... ۱-۳-۱-۱ نماز
- ۱۲۰..... ۱-۳-۱-۲ روزه
- ۱۲۱..... ۱-۳-۱-۳ اجتناب از پیروی اعمال شیطانی
- ۱۲۱..... ۱-۳-۲-۴ عهد و پیمان
- ۱۲۲..... ۱-۳-۲-۵ نوشتن وصیت با رعایت موازین شرعی
- ۱۲۳..... ۱-۳-۲ احکام اجتماعی
- ۱۲۳..... ۱-۳-۲-۱ احکام حج
- ۱۲۵..... ۱-۳-۲-۲ جهاد
- ۱۲۷..... ۱-۳-۲-۳ امر به معروف و نهی از منکر
- ۱۲۸..... ۱-۳-۲-۴ حجاب
- ۱۲۸..... ۱-۳-۲-۵ کتابت دین
- ۱۲۹..... ۱-۳-۲-۶ زکات
- ۱۳۰..... ۱-۳-۲-۷ وجوب خمس
- ۱۳۰..... ۱-۳-۲-۸ حرمت تبذیر
- ۱۳۱..... ۱-۳-۲-۹ اجتناب از مشرکان
- ۱۳۲..... ۲-۳ احکام غیر عبادی
- ۱۳۲..... ۲-۳-۱ احکام مالی
- ۱۳۲..... ۲-۳-۱-۱ ارث
- ۱۳۳..... ۲-۳-۱-۲ حجر

- ۱۳۳.....تجارت. ۳-۱-۲-۳
- ۱۳۴.....احکام خانواده. ۲-۲-۳
- ۱۳۴.....تشویق به نکاح. ۱-۲-۲-۳
- ۱۳۴.....جواز تعدد زوجات. ۲-۲-۲-۳
- ۱۳۵.....طلاق. ۳-۲-۲-۳
- ۱۳۷.....احکام کیفری. ۳-۲-۳
- ۱۳۷.....قصاص
- ۱۳۸.....نتیجه گیری
- ۱۴۰.....پیوست آیات خطابی
- ۱۴۹.....فهرست منابع

چکیده

یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن کریم، اعجاز بیانی آن است؛ یعنی از اسلوب‌های گوناگون ادبی برای تربیت، تعدیل سلوک و تعلیم مردم استفاده می‌کند و در خلال این اسلوب‌ها بر قلب، فکر و رفتار آن‌ها اثر می‌گذارد. از جمله این اسلوب‌ها ندا، گفتگو، مخاطبه، امر، نهی، اخبار و ... می‌باشد. از آنجا که همه اوامر و نواهی الهی به قصد ایصال به منافع و متناسب با مصالح فرد و جامعه است؛ در لا به لای آیات برای سهولت در اقناع و ترغیب انسان به هدف، از شیوه خطاب بهره برده است.

خطاب‌ها در قرآن بسیار متنوعند. با نگاهی دقیق به موارد فراوان خطاب در قرآن می‌توان آن‌ها را از نظر اسلوب، نوع و نیز از نظر شکل و محتوای پیام مد نظر در آن‌ها، دسته بندی کرد. طبیعی است در هر آیه‌ای که مشتمل بر خطاب است شکل و اسلوب خاصی از خطاب انتخاب شده که دارای حکمتی قابل تحلیل است. مفسران قرآن به صورت پراکنده در تفاسیر خود تلاش کرده‌اند حکمت انتخاب اشکال و انواع خطاب‌ها در جاهای مختلف قرآن را بیابند. تفاوت هر خطاب با خطاب دیگر حکمت خاصی دارد که ریشه در تفاوت موضوع و محتوای پیام و شرایط زمانی و مکانی آن‌ها دارد. پیام‌هایی که در قالب خطاب‌های قرآنی منتقل می‌شود شامل مباحث اعتقادی، اخلاقی و احکام شرعی می‌باشد. پژوهش حاضر به روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای، ضمن بیان انواع خطاب در قرآن به بررسی دلالی این آیات کریمه می‌پردازد.

کلید واژه: قرآن کریم، خطاب، انواع خطاب، مخاطب، لحن خطاب، اعتقادات، اخلاقیات، احکام شرعی.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

مقدمه

این بخش شامل دو فصل می‌باشد. فصل اول کلیات و مفاهیم و فصل دوم بررسی انواع خطاب که در ذیل پس از ارائه مقدمه کلیاتی در مورد آن‌ها مطرح خواهد شد.

۱. تعریف مسأله

یکی از شیوه‌های قرآن در بیان مطالب خود، مخاطبه است. این روش از نظر روانی تأثیر زیادی در مخاطب دارد و او را به اندیشیدن و تفکر در محتوای خطاب و مطلب ارائه شده تشویق می‌نماید. مقصود از خطاب در این پژوهش خطابات خداوند به دیگران در قرآن است که از جهات مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد. گاهی این آیات از منظر مخاطب و شنونده آن قابل تحلیل می‌باشد یعنی به تنوع مخاطبان که انبیا، مؤمنان، منافقان، کفار و در برخی مواقع جمادات، ملائکه، جن و یا حتی بت‌ها هستند توجه می‌شود. گاهی این آیات از نظر لحن مورد تحقیق قرار می‌گیرند مانند این که لحن عتاب و تشر و یا مهر و عطوفت در آن‌ها نهفته است، گاهی نیز محتوا را تبیین می‌نمایند که آیا به بیان اصول دین پرداخته است یا فروع آن و در بعضی مواقع نیز به قالب، شکل و اسلوب ظاهری آن توجه می‌شود مثلاً برخی با ندا همراهند و برخی عاری از ندای صریحند ولی از ضمایر مخاطب استفاده کرده‌اند.

در تمام موارد ذکر شده هدف، افزایش توانایی در تحلیل زبان قرآن، شناخت شیوه، سبک و ادبیات قرآن و در نتیجه عمیق‌تر شدن فهم انسان از آیات می‌باشد. هدف از نگارش این پژوهش بررسی خطاب‌های قرآن و شرح تأثیر آن خطاب‌ها در تبیین مسائل اعتقادی، مباحث اخلاقی و احکام شرعی می‌باشد.

۲. طرح سؤال‌های اصلی تحقیق

۱. در نگاهی کلی «خطاب‌های قرآنی» در چند دسته قابل تقسیم و تنظیم می‌باشد؟
۲. مفسران و قرآن پژوهان، چگونه آیه‌های خطابی را تبیین و توضیح می‌نمایند؟
۳. خطاب‌های قرآنی چه نقش و تأثیری در تبیین معارف دینی دارد؟

۳. فرضیه‌های اصلی تحقیق

۱. خطاب‌های قرآنی بر اساس ملاک‌هایی تقسیم بندی می‌شوند که از جمله آن‌ها ملاک ادبی، بلاغی، مفهومی و دلالتی می‌باشد که در ملاک ادبی و بلاغی ظاهر و ادبیات خطاب مورد توجه است مثل استفاده یا عدم استفاده از ابزار خطاب، نوع فعل (امر یا نهی مستقیم و نهی غایب) و در ملاک مفهومی و دلالتی مراد اصلی خطاب مورد توجه قرار می‌گیرد مانند اینکه تبلیغی، ارشادی، عتابی، عام یا خاص و... باشد.

۲. با توجه به اینکه خطاب‌های قرآن متناسب با مخاطبان مطرح شده است، مفسران هنگام تفسیر این آیات به نقش و تأثیر آن‌ها در تربیت و توجیه مخاطبان و هدف خداوند از آن خطاب‌ها پرداخته‌اند.

۳. «خطاب‌های قرآنی» به عنوان یکی از انواع مهم علوم قرآن، مقدمه فهم و تفسیر قرآن و تبیین و تحلیل معارف گوناگون آن اعم از اعتقادی، اخلاقی و فقهی به شمار می‌رود.

۴. سوابق پژوهشی موضوع

از جمله کسانی که به این موضوع پرداخته‌اند. ابو الفرج عبد الرحمن بن جوزی (م ۵۹۷ هـ) در کتاب فنون الافنان، محمد بن عبدالله زرکشی (م ۷۹۴ هـ) در کتاب البرهان و جلال الدین سیوطی (م ۹۱۱ هـ) در کتاب «الاتقان فی علوم القرآن» نوشته می‌باشند. به تبعیت از ایشان افرادی یا در ضمن مباحث دیگر و یا به طور مستقل کتب و مقالاتی را در این زمینه نگاشته‌اند، مانند: محمد هادی معرفت در کتاب «معرفت قرآنی»، سید محمد رادمثنش، در کتاب «آشنایی با علوم قرآن»، علیرضا ذکاوتی در کتاب «قرآنیات»، محمد جواد قاسمی در کتاب «خطابات و فرهنگ مخاطبه در قرآن» و ... و مقالاتی مانند «نداها و خطاب‌های الهی در قرآن» نوشته اسماعیل نساجی زواره است که در نشریه مکتب اسلام درج شده یا «بلاغت التفات در قرآن کریم» نوشته ابراهیم زارعی فر که در نشریه صحیفه مبین در سال ۱۳۸۸ به این موضوع پرداخته است.

در این زمینه پایان نامه‌های متعددی تدوین شده است. از جمله «خطابات قرآن مجید» توسط محمد جواد قاسمی در سال ۱۳۷۷ می‌باشد که به تقسیم بندی خطاب‌ها و توضیحاتی در این زمینه پرداخته است، یا «خطابات حکمی در قرآن» توسط محمد عبادی زاده در سال ۱۳۸۰ که ابعاد فقهی و حقوقی آن آیات را بررسی کرده است. که در این موارد به معرفی خطابات پرداخته شده است. در این پایان نامه در ادامه مباحث کتب و نوشته‌های قبلی و تفصیل در مورد خطاب‌ها و تقسیم بندی مفهوم آن‌ها به سه دسته اعتقادی، اخلاقی و فقهی تبیین می‌شود.

۵. بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق

این تحقیق، یک تحقیق نظری و بنیادی است که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است. بدین ترتیب که ابتدا با استفاده از شیوه کتابخانه‌ای، اقدام به جمع آوری اطلاعات از منابع اولیه نموده و پس از گزارش و توصیف در زمینه انواع خطابات قرآنی و بررسی کتب بلاغی در این زمینه و کتب معتبر علوم قرآنی، به تحلیل آن‌ها پرداخته شده و سپس طبق طرح تحقیق، تنظیم، نتیجه گیری و تدوین شده است.

بخش اول کلیات

فصل اول

مفاهيم

۱-۱. خطاب در لغت

خطاب دو مفهوم دارد مفهوم اول اصیل، ثابت و بسیط است و در قرآن، حدیث رسول الله ﷺ و کتاب‌های لغت قدیم به کار رفته است؛ اما مفهوم دوم که متناسب با شرایط معاصر است؛ در بر گیرنده دلالت لغوی، فلسفی، سیاسی می‌باشد که از طریق سیاق، دلالت آن‌ها و تفاوتشان مشخص می‌شود.^۱

بنا بر آنچه در کتب لغت بیان شده، خطاب به معنی سخن گفتن به شکل مواجهه و مخاطبه رو بروست، در مجمع البحرین آمده است که «خَطَبٌ» روبرو سخن گفتن است. «خَطَبٌ، مُخَاطَبَةٌ، تَخَاطُبٌ» به معنی مراجعه به وسیله کلام و سخن است.^۲ خطبه به ضم مختص موعظه است و خطبه به کسر مخصوص خواستگاری زن است.^۳ خطب، به معنی امر عظیم و کار بزرگی است که شخص درباره آن رفیق خود را خطاب می‌کند.^۴ در لسان العرب خطب به معنی شأن و شغل دانسته شده است و یا امری که در آن گفتگو صورت می‌گیرد.^۵ بنابراین معنی لغوی کلمات فوق عبارت است از مخاطبه و خطاب: روبه رو سخن گفتن.

۱-۲. واژه خطاب در قرآن^۶

۱-۲-۱. به معنای روبرو سخن گفتن

﴿وَعِبَادِ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾^۷؛ و بندگان خدای رحمان کسانی‌اند که روی زمین به نرمی گام برمی‌دارند و چون نادانان ایشان را طرف خطاب قرار دهند به ملایمت پاسخ می‌دهند.^۸

۱-۲-۲. به معنای درخواست کلامی

﴿فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا فَاذًا جَاءَ أَمْرُنَا وَقَارَ التَّنُّورُ فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْ وَلَا تُخَاطِبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ﴾^۹؛ پس به او وحی کردیم که: زیر نظر ما و [به] وحی ما کشتی را بساز، و چون فرمان ما در رسید و تنور به فوران آمد، پس در آن از هر نوع [حیوانی] دو تا [یکی نر و دیگری ماده] با خانواده‌است- بجز کسی از آنان که حکم [عذاب] بر او پیشی گرفته است- وارد کن، در به اره کسانی که ظلم کرده‌اند با من سخن مگوی، زیرا آن‌ها غرق خواهند شد.

^۱ صالح عبد الله منصور مسود العولقی، أستاذ عبدالله صالح عمر بابیر، تنوع خطاب القرآن الکریم فی العهد المدنی دراسة الغویة، ۱۴۲۹ق، مقدمه.

^۲ فخر الدین طریحی، مجمع البحرین، تحقیق: سید احمد حسینی، تهران: کتابفروشی مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۵۱.

^۳ بقره: ۲۲۵

^۴ طه: ۹۵

^۵ ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، بیروت، دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق، ج ۱: ۳۶۰.

^۶ محمد جواد قاسمی، خطابات و فرهنگ مخاطبه در قرآن کریم، اصفهان: ادب امروز، چاپ دوم، ۱۳۸۹، ص ۳.

^۷ فرقان: ۶۳.

^۸ در اکثر آیات از ترجمه محمد مهدی فولادوند استفاده شده است.

^۹ مومنون: ۲۷.

۱-۲-۳. به معنای جدال

﴿إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفُلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخُطَابِ﴾^۱؛ این [شخص]

برادر من است. او را نود و نه میش، و مرا یک میش است، و می‌گوید: آن را به من بسپار، و در سخنوری بر من غالب آمده است.

﴿وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخُطَابِ﴾^۲ و پادشاهیش را استوار کردیم و او را حکمت و کلام فیصله‌دهنده

عطا کردیم.

۱-۳. خطاب در اصطلاح

خطاب در اصطلاح علم اصول عبارت است از متوجه ساختن سخن به سمت دیگران برای فهم آن‌ها و در اصطلاح اصولیان متوجه ساختن امر است از مافوق به مادون و اصل این است که خطاب متوجه شخص معین باشد و گاه از معین به غیر معین متوجه می‌شود تا افاده عمومیت کند.^۳

در معجم احادیث، خطاب به معنی سخنی است که معنایی را به صورت کتبی یا شفاهی به شنونده انتقال می‌دهد به نحوی که کلمات را سلسله وار و با ترتیب معنا داری کنار هم قرار داده و موضوع را به بهترین شکل به مخاطب ارجاع می‌دهد.^۴

خطاب در علوم قرآن به معنای لغوی نزدیکتر است. زیرا در آن سخن از «مخاطب قرار دادن» است، که شکل‌های مختلفی دارد بدین معنا که خداوند در برخی از آیات گاهی با استفاده از ابزار خطاب مانند ندا و گاهی بدون استفاده از این ابزار به وسیله ضمایر، انسان و غیر انسان را مورد خطاب قرار می‌دهد.

^۱ ص: ۲۳

^۲ ص: ۲۰.

^۳ محمد جواد قاسمی، *خطابات و فرهنگ مخاطبه در قرآن*، ص ۶.

^۴ خلود العموش، *الخطاب القرآنی*، اردن: عالم الکتب الحدیث العموش، چاپ اول، ۱۴۲۶ ق، ص ۲۳.

۱-۴. خطابه و عناصر آن

هر خطابه‌ای از سه عنصر اصلی یعنی: خطیب، موضوع و شنونده اصلی تشکیل می‌شود که هدف اصلی در آن خطبه، عنصر سوم یعنی شنونده است. بنابراین برای درک خطابات الهی ابتدا باید ویژگی‌های متکلم آن یعنی خداوند را شناخت و پس از آن، مخاطبان اصلی کلامش را بشناسیم تا بتوانیم پیام و منظور از مخاطبه اش را درک کنیم. از این رو در ادامه به بررسی، شأن متکلم، شأن مخاطب، فضای سخن و ... پرداخته می‌شود.

۱-۴-۱. شأن متکلم

سخن هر گوینده‌ای با شأن او در همه ابعاد، اعم از بعد علمی، عقلی و خلقی و جز آن‌ها هماهنگی و تناسب دارد، لذا یکی از مواردی که در نیل به مراد متکلم می‌تواند موثر باشد توجه به شأن اوست. برای نمونه آیه ﴿وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاَهَا تَدْمِيرًا﴾^۱ و چون بخواهیم شهری را هلاک کنیم خوشگذرانان را وامی‌داریم تا در آن به انحراف [و فساد] بپردازند و در نتیجه عذاب بر آن [شهر] لازم گردد پس آن را [یکسره] زیر و زبر کنیم.

ظاهراً بر این دلالت دارد که ابتدا خدا به فسق فرمان می‌دهد و در هر دو حال (پیروی از فرمان یا سرپیچی از آن) عذابشان می‌کند. اما اگر مفسر به شأن خدای تعالی توجه کند _ که نه به زشت کاری فرمان می‌دهد و نه آنان را که از فرمانش پیروی می‌کنند عذاب می‌کند _ هرگز بر خود روا نمی‌شمارد آن چه را شایسته شأن خدا نیست به او نسبت دهد.^۲

۱-۴-۲. پیام و منظور خداوند از خطاب

خطاب‌های قرآن همه در راستای فرهنگ توحیدی و نگاه آخرتی است، که خداوند می‌خواهد آن را بر رفتار و اندیشه انسان حاکم کند. با تذکرات اخلاقی و اجتماعی، شیوه و چگونگی گفتار با هم‌نوعان را، به درستی تعلیم می‌دهد و در ضمن، توصیه‌های اخلاقی مانند خیانت نکردن، رعایت ادب، رعایت حدود الهی، چگونگی حفظ حرمت پیامبران و ... را نشان می‌دهد.

۱-۴-۳. شأن مخاطب

سخن گوینده دانا با شأن مخاطبش در همه ابعاد هماهنگ و متناسب است (و از جمله روش‌های عقلا در محاورات، قرینه قرار دادن خصوصیات مخاطب و توجه به آن در فهم و تفسیر معنای کلام و مقصود گوینده آن است.^۳ با توجه

^۱ . اسراء: ۱۶

^۲ . بهاء‌الدین خرمشاهی، *دانشنامه قرآن*، قم: انتشارات دوستان، چاپ اول، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۹۹.

^۳ . علی اکبر، بابایی، *مکاتب تفسیری*، چاپ اول، تهران: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۱۱۲. جعفر نکونام، «روش تفسیر ظاهر قرآن»

صحیفه مبین»، ش ۱۹، تابستان ۱۳۷۸، ص ۵۸